

JUAN DE TORQUEMADA BÍBOROS
REPROBATIOINAK DATÁLÁSA

A magyar történetírásban általánosan elfogadott nézet, hogy 1439-ben a Szerémségből, Marchiai Jakab ferences obszerváns inkvizitor üldözésének hatására számos huszita eretnek menekült Moldvába — köztük az a Tamás és Bálint diák, akiket a magyar nyelvű, úgynevezett „huszita biblia” megalkotóiként szokás emlegetni.¹ A menekülésről tudósít a Szalkai Balázs-féle *Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungarie*,² s annak tényét megerősíteni látszik, hogy 1440-ben, 1442-ben és 1445-ben a boszniai vikáriához tartozó obszervánsok pápai jóváhagyással és támogatással ismétlődően expedíciókat indítottak Moldvába, hogy az ottani „pogányokkal, eretnekekkel és skizmatikusokkal” szemben a katolikus egyház pozícióit erősítsék.³ A moldvai eretnekekről szóló további forrásunk a Juan de Torquemada bíboros tollából származó *Reprobationes triginta octo articulorum quos tenent heretici Usiti de Moldavis* című szöveg, amely összefoglalja nézeteiket, s amelyet Eusebius Fermendzin adott ki *Acta Bosnae*...-jában, 1461-re téve annak keletkezését.⁴ Az alábbiakban e forrás kiadásához, különösképpen datálásához szeretnék néhány kritikai megjegyzést fűzni, abban a reményben, hogy az itt leírtak egyben némiképp módosítják a Moldvába menekült eretnekekkel kapcsolatos eddigi ismereteinket is.

Fermendzin nem utal arra, hogy a kiadásban alig több mint két és fél oldalt kitevő harmincnegyzet pont egy hosszabb szöveg részét alkotja. A kiadó az eredeti változat lelőhelyét a következőképpen jelöli meg: *Biblioth. vatican. Cod. mss. latin. 976. fol.*

¹ KARDOS T.: „A laikus mozgalom magyar Bibliája”, *Minerva* 10 (1931), 52–81.; uő.: *A huszita Biblia keletkezése. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 82.)*, Bp. 1953; SZÉKELY GY.: „A huszitizmus és a magyar nép”, *Századok* 90 (1956), 331–367, 556–590, különösen: 559.; TÓTH-SZABÓ P.: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Bp. 1917, 163–164.

² BLASIUS DE ZALKA: *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungariae*, in *Analecta monumentorum Hungariae*, ed. Toldy F., Bp. 1872 (repr. Bp. 1986), 240, (magyarul: Szalkai Balázs: *A boszniai és a magyarországi minoriták krónikája* (ford.: Csonka Ferenc) in V. Kovács Sándor (szerk.): *A magyar középkor irodalma*, Bp. 1984, 667–669. Az említett rész szerzője persze nem személyesen Szalkai, v.ö. TARNAI A.: „A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 77 (1973), 147.

³ A ferencesek moldvai útjairól tanúszkodó pápai oklevelek kiadása: U. HÜNTEMANN (ed.): *Bullarium Francuscanum, Nova Series I*, 1431–1455, ad Claras Aquas 1929 (a továbbiakban *BF*), No. 1816, 1818, 860, 868.

⁴ E. FERMENDZIN (coll.): *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab anno 925 usque ad annum 1752*, (*Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, 23.), Zagrabiae 1892 No. 1042.

71.⁵ Ám a Vatikáni Könyvtár 976. számot viselő latin nyelvű kódexének 71*rectója* és 94 *versója* között egy Torquemada bíboros által írt terjedelmesebb értekezés található. Címe (*Reprobationes triginta octo articulorum...*) és incipitje (*Prohemium. Beatissime pater, scriptura sacra testante...*), valamint a bevezetés további részei a kiadásban és az eredetiben megegyeznek ugyan, ám a kéziratot tovább olvasva kiderül, hogy a jelentős terjedelmi eltérés abból adódik, hogy a bíboros az egyes eretnek pontok mindegyikéhez hosszas teológiai cáfolatokat illesztett. (Magukat az egyes pontokat Torquemada készen kaphatta, azokat nem fogalmazta át; ha másként lenne, akkor azt az egyebekben oly részletező bevezetés bizonyára említené.) E cáfolatok nem túl eredetiek, s magukról az eretnekekről semmi érdemlegeset nem közölnek; egyetlen — csekély — érdekességük abban van, hogy a szerzőjük a legtöbb esetben megjelöli, hogy az adott heterodox vélekedés szerinte mely korábban ismert eretnekségekre vezethető vissza.

Bár szorosabban nem tartozik a témánkhoz, érdemes röviden megjegyezni, hogy a Fermendzin-féle kiadás abból a szempontból sem tökéletes, hogy kimaradt belőle a 17. pont. A benne foglalt eretnek nézet szerint „a boldogságos Szűz oly módon szűz, ahogyan az özvegyasszonyok”, s az ezt vallók Elvidius követőinek számítanak, aki azt állította, hogy „Krisztus születése után Szűz Máriát férje testileg is ismerte” (*carnaliter cognita*).⁶

Visszatérve Torquemadához, ő korszakunkban a pápai udvar egyik legbefolyásosabb személyisége, aki a korabeli eretnekségek és más vallások elleni egyházi küzdelem voltaképpen „ideológusának” tekinthető. Az ezen a téren játszott szerepe további négy terjedelmes traktátusában is tükröződik.⁷ Az első a mohamedán vallás ellen íródott (*Contra principales errores perfidi Machometi*), valószínűleg II. Pius pápa azon törekvésével összefüggésben, hogy a török ellen kereszties háborút indítson, s a szultánt — nem kis naivitásról tanúskodva — megpróbálja keresztény hitre téríteni.⁸ A másodikban a cseh husziták, a harmadikban a boszniai eretnekek — akiket a nyugati, latin nyelven író szerzők „manicheusok”-nak neveztek — nézeteit szándékozta megcáfolni.⁹ A ne-

⁵ Uo.

⁶ Szent Jeromos *Adversus Helvidium de perpetua virginitate beatae Mariae* című, kb. 383-ban keletkezett munkájából tudjuk, hogy Elvidius valószínűleg római laikus volt, s az ariánus Auxentius tanítványaként azt állította, hogy Jézus születése után Mária több gyermeknek adott életet. vö.: A. DI BERNARDINO (dir. da): *Dizionario patristico e di Antichità cristiane*, I, Casale Monferrato 1983, coll. 1143—1144. A 17. pont a következőket tartalmazza: „*Beatissimam virginem dicunt ita esse virginem sicut reliquas mulieres. Articulus iste in quo isti heretici sequuntur Eliudium hereticum qui ore polluto et insana mente asseruit quod post Christum natum virgo Maria fuisset a viro suo carnaliter cognita est erroneus et hereticus multiplici ex causa*”. (Vat. lat. 967. fol. 84r)

⁷ Torquemadáról összefoglalóan: TH. IZBICKI: *Protector of the Faith. Cardinal Johannes de Torquemada and the Defense of the Institutional Church*, Washington 1981;

⁸ H. JEDIN: *Handbuch der Kirchengeschichte*, III/2, Freiburg—Basel—Wien 1973, 645.

⁹ A husziták ellen írott *De sacramento eucharistiae* c. értekezés kiadatlan, megtalálható a Vat. lat. 976 fol. 131v—182r alatt. A boszniai „keresztények” eretnokségét a nyugati, latin nyelven író szerzők a 13. század elejétől fogva dualista jellegűnek tartották (pl. Anselmus de Alexandria vagy Ranie-

gyediket pedig a fraticellók szegénység-felfogásával vitatkozva állította össze.¹⁰ Szempontunkból a boszniai eretnekek ellen írott értekezés keletkezésének körülményei a legérdekesebbek.

II. Tamás István boszniai király az egyre fenyegetőbb török támadásokkal szemben II. Pius pápa segítségét kérte. Annak érdekében, hogy azt könnyebben megkaphassa, s hogy garanciát nyújtson a Rómában bogumilokként számon tartott boszniai nemesek szavahihetőségére, a hadjárat ügye melletti kitartására, három nemest — voltaképpen túszként — a pápai udvarba küldött. Gyorgye Kučinić, Stojslav Tvrtković és Radovan Vjenčinić 1461. május 14-én a Szent Péter templomban ünnepélyes esküvel megtagadták az eretnokséget. Juan de Torquemedá bíboros az ő vélekedéseik alapján próbált magának képet alkotni a boszniai eretnokségekről, és írta meg *Symbolum pro informatione manichaeorum* című munkáját, amely ötven pontba szedve cáfolja az eretnekek nézeteit.¹¹ Boszniát 1463-ban végleg elfoglalták a török hódítók. Ez az utolsó forrás, amely ezt megelőzően az ottani eretnekekre vonatkozik.

A *Symbolum...* szövege három kéziratban maradt fenn: közülük egy a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, a másik kettő a Biblioteca Vaticanában található; s a vatikáni változatok közül is az egyik abban a kódexben, amely 1464 és 1466 között készült Teodoro de Lelli trevisói püspök számára, s a 976. számot viseli.¹² Mint láttuk, ebben a kötetben szerepel a már említett, huszíták ellen írt szöveg, a *De sacramento eucharistiae*, s a moldvai eretnekekkel kapcsolatos *Reprobationes...* azon változata is, amely a Fermendzin-féle kiadás alapjául szolgált. Ez utóbbinak az *Acta Bosnae...*-ban közölt szövege mellett az 1461-es dátum áll, holott az eredeti semmiféle utalást nem tartalmaz a keletkezés időpontjára vonatkozóan. Úgy tűnik, hogy Fermendzin, látva a *Symbolum...* datálását, meglehetősen „nagyvonalú” módon az ugyanebben a kötetben található, a moldvai eretnekekről szóló *Reprobationes...* születését is automatikusan 1461-re tette. Ez az aprócska forráskiadói nagyvonalúság az oka annak, hogy a témával foglalkozó vagy azt érintő történeti munkák jó két évtizednyi időt számoltak a szerzésművi huszíták, köztük a bibliafordítói tevékenységükről ismert Bálint és Tamás diák Moldvába mene-

rus Sacconi), s ezért is nevezték őket manicheusoknak — a pataréus elnevezés mellett. F. Racki munkássága nyomán a túlnyomórészt horvát szerzők a boszniai eretnokség bogumiloktól való származtatása mellett törtek lándzsát, s ez a nézet vált általánosan elterjedté. Ugyanakkor F. Sanjek arra világított rá, hogy a maguktól a boszniaiaktól származó források ezt nem támasztják alá: *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare*, Paris—Louvain—Bruxelles 1976. Újabb munkájában azonban ő sem tagadja, hogy a boszniaiak eretnokségében lehettek a dualizmusból táplálkozó elemek: „Dernières traces de catharisme dans les Balkans”, in *Effacement du catharisme? (XIIIe—XVe siècles)*. (Cahiers de Fanjeaux 20.) Toulouse 1985, 123—124.

¹⁰ IZBICKI, i. m. 27.

¹¹ Az értekezés kiadása: *Symbolum pro informatione manichaeorum (El bogomilismo en Bosnia)*, ed. crítica, introducción y notas par Nicolas Lopez Martinez y Vicente Proaño Gil, Burgos 1958.

¹² Uo. 29.

külése és a róluk szóló első valamirevaló híradás között.¹³ Egyedül Karácsonyi János próbálkozott eltérő datálással, 1445 elejére téve a szöveg keletkezését. Abból indult ki, hogy munkájában Torquemada önmagát mint Szent Sixtus kardinálisát említi, márpedig ezt a tiszteletet 1439 és 1446 között töltötte be.¹⁴ A *Reprobationes...* összeállításának apropóját szerinte az adhatta, hogy Bácsi Fábián, akit 1445. január 23-án IV. Jenő pápa, többek között a moldvai eretnekek elleni fölhatalmazással inkvizitorrá nevezett ki, benyújtotta az ő nézeteiket tartalmazó listát, amelyet azután a pápa Torquemadának adott ki. A bíboros harmincnegyeven pontba szedte azokat, s a pontokhoz hozzáillesztette a saját maga által írt cáfolatokat. Amit Karácsonyi a forrásszöveg keletkezéséről ír, helyénvalónak tűnik, leszámítva azt, hogy Torquemada a bevezetőben nem említi, hogy ő szerkesztette volna a harmincnegyeven pontot, hanem adottként beszél róluk.¹⁵ A datálást tekintve azonban ő is téved, egyszerűen azért, mert — ahogyan őtána mások sem — nem tudott a szöveg egyéb változatainak létezéséről.

A Biblioteca Vaticana azonban a mű más példányait is őrzi.¹⁶ Ezek közül kettő datálatlan,¹⁷ kettő viszont el van látva dátummal, ami nem más mint 1442. július 28. Az utóbbiak közül az egyik a *Vat. lat. 2580.* számú kötetben található, amely Torquemada egyéb munkáit is tartalmazza. Az 1. folio alján a bíboros címere látható, s keletkezésének ideje a kézírás alapján a 15. századra tehető. A másik kötet, a *Vat. lat. 5606.* ellenben 17. századi keletkezésű, s mivel könnyen elképzelhető, hogy az elsőből másolták, ezért nem különösebben érdekes számunkra.¹⁸ Az említett dátum hitelességét alátámasztja, hogy abban a kódexben szerepel, amely nemcsak hogy 15. századi, de magának a szerzőnek a tulajdonát képezte, ahogy azt a gondosan miniatűr címert mutatja. De ami lényegesebb: úgy tűnik, hogy az 1442-es keletkezés beleillik a boszniai obszerváns ferences vikária szerzetesei által Moldvában végzett térítő tevékenység kronológiájába.

¹³ TÓTH-SZABÓ P.: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Bp. 1917, 165—166, 433—436; SZÉKELY GY.: „A huszitizmus és a magyar nép”, *Századok* 90 (1956), 559; SZÜCS J.: „Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében”, *Irodalomtudományi Közlemények* 78 (1974), 419; KARÁCSONYI J.: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp. 1922, I. 380;

¹⁴ KARÁCSONYI J.: „A moldvai csángók eredete”, *Századok* 48 (1914), 557.

¹⁵ *Vat. lat. 976. fol. 71r.*: „sanctitas tua...dedit illico mandatum mihi...ut prefatos articulos breviter improbarem, adimplevi pro parvitate ingenii mei sanctitate tue precepta, singulis triginta octo articulis iuxta eorum impietatem ex fidei nostre et sanctorum patrum solidissimis fundamentis adiungens improbationes brevissimas...”

¹⁶ A *Reprobationes...* további változatai is léteznek Genovában (Bibl. Durazzo, B. IV. 1.), Lucában (Bibl. Capitolare, 312, fol. 64—77.) és Paviában (Bibl. Univ. Aldini, 514, fol. 250—284v), ezeket azonban nem állt módomban megvizsgálni, ld.: TH. KAEPPELI: *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, III, Roma 1980, 35.

¹⁷ *Vat., Ottob. lat. 497.* fol. 187—242 és 718. fol. 67—92v. (A *Vat. lat. 967.*-ben található változattal együtt tehát 3 a datálatlan.)

¹⁸ *Vat. lat. 2580.* fol. 78r; *Vat. lat. 5606.* fol. 200v.

Szalkai Balázs krónikája ad hírt arról, hogy a Szerémségből Tamás és Bálint diákok „néhány megszállott férfival és nővel” Moldvába szöktek, s ott elterjesztették az eretnekséget.¹⁹ Eltekintve attól, hogy ezen a vidéken a huszitizmus már korábban is jelen volt,²⁰ az mindenesetre szembetűnő, hogy a ferences obszervancia érdeklődése a Marchiai Jakab elől a Szerémségből 1439 nyarán ide menekülők miatt fordult ebbe az irányba. Joggal feltételezhető tehát, hogy az 1440-nel kezdődő ferences expedíciók egyik fő célja kimondottan a Délvidékről elmenekült eretnekekkel való kapcsolatfölvétel és az ő egyházba való visszatérítésük volt. 1440. július 30-án IV. Jenő oklevelet ad ki azoknak a ferences szerzeteseknek a számára, akik az időközben Marchiai Jakab utódjának kinevezett Vajay János vikárius és Újlaki Dénes megbízásából Moldvába indulnak.²¹ Ezt egy újabb expedíció számára 1442. július 1-én kiadott bulla követi, amelyben az említett Újlaki Dénes és társai útjáról van szó.²² A sort az 1445 elején kiadott oklevelek zárják. 1445. január 23-án a pápa Bácsi Fábiánt és az ő utódait a boszniai ferences vikáriában inkvizítorrá nevezi ki, s ez a kinevezés külön is megemlíti a magyarországi és a moldvai huszitákat.²³ Az ugyanazon hónap 29-én kiadott bullájában a vikáriust széles hatáskörrel ruhazza föl „Szkítiában”, Moldáviában és a hét székely székben. A szöveg szerint „Szkítia” (amelyen a Moldván túli területeket érthetjük) teljesen pogány, Székelyföldön a kevés pap és a püspöki székhelyek nagy távolsága okoz gondot, míg Moldvában a skizmatikusok és a husziták jelentenek fenyegetést. Az utóbbiakról megtudjuk, hogy „kevés ideje” (*a paucis temporibus*) található ott, ami azt jelenti, hogy függetlenül attól, hogy valójában voltak-e Moldvában korábban (1439 előtt) husziták, a pápai udvarban tudhattak arról, hogy a Délvidékről, Marchiai Jakab elől menekültek oda eretnekek, ami egyben a Szalkai Balázs krónikájában foglaltakat is hitelesíti.²⁴ A harmadik pápai oklevél, amelyet február 16-án adtak ki, fölszólítja az egyházi és világi hatóságokat arra, hogy Fábiánt útja közben mindenben támogassák.²⁵ Mint láttuk, Karácsonyi ehhez az úthoz kötötte a *Reprobationes* alapjául szolgáló harmincnegyleg pont keletkezését, ám az 1442 július 28-i dátum alapján kézenfekvő, hogy azokat a Vajay János — Újlaki Dénes-féle expedíció tagjai állították össze valamikor 1440 és 1442 között, és a benne foglalt információk nyomán került sor egyrészt a már említett 1442. július 1-i bulla kiadására, amely Újlaki Dénes második útjáról intézkedik, másrészt pedig arra, hogy az első út tapasztalatait Torquemada bíboros „elméletileg” is hasznosítsa. Az természetes, hogy az általa ez alkalommal összeállított *Reprobationes*... olyan más, később összeállított kódexekbe is bekerült, amelyek az ő egyéb munkáit is tartalmazzák.

¹⁹ BLASIVS DE ZALKA, *i. m.* 240.

²⁰ TÓTH-SZABÓ, *i. m.* 145.

²¹ *BF* I. No. 1816.

²² *BF* I. No. 1818.

²³ *BF* I. No. 860.

²⁴ *Uo.* No. 868.

²⁵ *Uo.* No. 874.

Az eddig elmondottak jelentősége nézetem szerint abban van, hogy ha a *Reprobationes...* keletkezésének idejeként elfogadjuk az 1440–1442-es éveket, akkor rendkívül rövid idő (mindössze 1–6 év) választja el attól a másik eretnek pontokat tartalmazó jegyzéktől, amelyet Marchiai Jakab állított össze az 1435 decemberétől 1439 nyaráig tartó magyarországi működése során.²⁶ Így tehát időben nagyon közel kerül egymáshoz az a két eddig is ismert forrás, amely a 15. századi magyarországi eretnek csoportok nézeteit tartalmazza. Hiszen, jóllehet a *Reprobationes...* földrajzi értelemben elsősorban a moldvai eretnekekről tudósít, létrejöttét húsz évvel korábbra datálva szinte magától értetődik a benne foglalt tanításokat legalább részben a Szerémségből, az itáliai inkvizítor elől elmenekült eretnek csoportokhoz kötni. Az a körülmény, hogy a két forrás térben és időben sokkal közelebb áll egymáshoz, mint eddig gondoltuk, megalapozottá teheti tartalmuk részletes összehasonlító vizsgálatát. Tudva, hogy a források milyen szegényesen tudósítanak a hazai eretnekmozgalmakról, ez talán nem elhanyagolható lehetőség.

²⁶ A Marchiai Jakab-féle, 64 pontot tartalmazó, valóban datálatlan jegyzék eredetije: *Vat. lat. 7307*. fol. 23r–24v. Kiadta: LUKCSICS P.: *XV. századi pápák oklevelei*, II, Bp. 1938, 20–25.; magyarul: GERÉB L. (szerk.): *A magyar parasztháborúk irodalma 1437–1514*, Bp. 1950, 64–67.; Keletkezésének lehetséges körülményeivel és idejével, a dokumentum elemzésével egy másik tanulmányomban foglalkoztam: GALAMB GY.: „San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria” in *San Giacomo della Marca e l' Europa del '400. Atti del Convegno internazionale di studi Montepandone, 7–10 settembre 1994*, a c. di S. Bracci, Padova 1997, 211–220.

THE DATE OF CARDINAL JUAN TORQUEMADA' S *REPROBATIONES*

The doctrines of the heretics of Moldavia towards the middle of the 15th century are known from a contemporary list containing 38 articles, published by Eusebius Ferrendzin at the end of the last century in his *Acta Bosnae*. The articles, however are only part of Juan Torquemada' s discourse entitled *Reprobationes triginta octo articulorum quos tenent hussiti de Moldavis*, which tried to refute the above-mentioned doctrines. It was widely accepted that this work had been written 1461 like his other discourse against the heretics of Bosnia. The aim of this paper is to correct the date of its composition. In the other version preserved in the Vatican Library it is dated to 1442. The new date corresponds to the chronology of the missions sent by the Franciscans to Moldavia in order to reconvert the heretics there, including those who escaped from the persecutions of the inquisitor James of Marchia in 1439. The inquisitor who preached in Hungary between 1435 and 1439 also composed a list of 64 articles about the detected heretical views. The chronological and geographical coincidence of two sources provides an opportunity for further comparative research.